

**ÇİN'DEN BATIYA ve HİNDİSTAN'A GİDEN CHANG CH'İEN,
FA-HSİEN SUNG YUN ve HSÜAN TSANG**

Enver KONUKÇU

M.Ö. III. asır'da Asya Hunları Orta Asya'da tarih sahnesine çıktılar ve üstünlüklerini kabul ettirdiler. Bu yükseliş ve yayılış devrinde kuvvetli rakipleri Yüe-çi'leri Lao Shang Shan-yü zamanında kesin yenilgeye uğratarak, yurtlarını terke mecbur ettiler. Yüe-çi'ler(1) Wu-sun maniasını da geçerek Türkistan'da Isıg Göl havalisine geldiler. Burada oturan Sai-wang'ların yerini aldılar. Kısa bir zaman sonra Wu-sun'ların tazyiki ile karşılaştılar. Sogdiana'ya göç ettiler ve güneye sarkarak Baktria'ya M. Ö. 125 yılına doğru ilerlediler. Bu tarihten itibaren Yüe-çi'lerin tarihi önemli bir safhaya girmektedir. Bu günkü Afganistan, Kuzey-batı Hindistan, Tacikistan arazisi üzerinde Kuşan'lar (2) adıyla tekrar tarih sahnesine çıktılar.

Yüe-çi'lerin Sogdiana'ya girişleri sırasında Çin imparatoru Wu-ti (M. Ö. 140-86) Hsiung-nu (Hun) 'lara karşı kuvvetli müttefikler bulmak zorunda idi. Olsa olsa böyle bir ittifaka Yüe-çi'ler cesaret edebilirdi. Fakat bunlar da şimdi Çin'lilerin bilmedikleri batı taraflarına çekilmişlerdi. Aradan da nerede ise yarım asra yakın zaman geçmişti. Wu-ti Yüe-çi'lerin aranılıp bulunması ve ittifak yapılması için M.Ö. 138'de sefaret heyeti göndermeyi kararlaştırdı. Chang Ch'ien'i bu sefaret heyetinin başına geçirdi.

CHANG CH'İEN :

Chang Ch'ien aynı yıl içinde maiyetine verilen Kan-fu isimli biri ve yüz atlı ile, sözde ülkeyi çok iyi bilen Hsiung-nu'lu kılavuz olduğu halde

-
- 1- Yüe-çi'lerin batıya göçleri Prof. Ögel'in "Eski Orta Asya Kabileleri hakkında araştırmalar. Yüe-çi'ler"inde incelenmiştir. Bk. AÜDTCFD XV, 1-3 (1957) s. 247-278
  - 2- Kuşan tarihine dair tarihî bir tetkik henüz yapılmamıştır. Bununla beraber şu eserleri zikredebiliriz.: B.N. MUKHERJEE, The Kushana Geneology, Calcutta, 1967; Dr. B. CHATTOPPADHAY, The Scythian and Parthian Invaders. CHİ'de I, XXII. bölüm s. 582 v.d; M. ROSENFELD, The Dynastic Arts of the Kushans, Berkeley ve Los Angeles. 1967; B.G GAFUROV, İstoriî Tacikskago Naroda'nın, "The State of the Great Kushans" bölümü. Moskova 1955; B. N. PURİ, India under the Kushanas

batı istikametinde yola koyuldu. Elinde Wu-ti'nin ittifakname taslağı vardı. Bu taslağı'da, Yüe-çi kralının kavmi ile beraber eski yurduna,-Kansu'ya dönmesi ve müşterek düşman Hsiung-nu'lara karşı birleşilmesi teklif ediliyordu. Chang Ch'ien en batıdaki nöbet kulelerini geçti. Yabancı toprağa ayak basar basmaz Hsiung-nu'larla karşılaştı. (3) Çin yılılığı Shih-chi (4) bundan sonraki hadiseleri şu şekilde kaydediyor: "Elçilik heyetinin bu gizli seyahati sırasında Hsiung-nu'lardan bazıları onları yakalayıp, sorgu suale çekmek üzere Shan-yü'ye götürdüler. Shan-yü (onları nezaret altına aldirarak) alykoydu. (Ayrıca Çin elçilik heyetine de) şöyle dedi; Yüe-çi'ler benim kuzeyimdedirler. Han (yani Çin imparatorluğu) onlara elçi göndermeği neden arzu ediyor? Eğer ben elçi göndermek istersem bana (memleketinizin içinden transit geçebilmesi için elçime) müsaade eder mi ?"

Hsiung-nu'lar Chang-Ch'ien'i kendi adetlerine göre bir hayli hırpaladılar. Uzun müddet esir olarak tuttular. O hiç telaşa düşmeyerek, durumu soğukkanlılıkla gizledi. Hsiung-nu'lularla konuşmalarında Çin'e hiç dönmek niyetinde olmadığını söyledi. Hatta onlardan bir kadınla evlendi. İzdivacından bir çok çocukları oldu. Ve bir gün tam emniyet sağladığı esnada Hsiung-nu'lardan kaçmayı başardı. Batı ülkelerine doğru yol aldı. Uzun ve yorucu seyahati sonunda Ta-yüan'a (5) geldi. Bu şehir ahalisi ve kralı, Çin imparatorunun sahip olduğu serveti ve azameti duymuşlardı. Daha önceleri imparatorla temasa geçmek mümkün olamamıştı. Chang Ch'ien'in gelişine bu yüzden pek sevindiler. Ona her türlü kolaylığı gösterdiler. Ta-yüan'daki ikameti sırasında kendi memleketinde olmayan "kan terleyen atları" gördü. Seyyahımız Çin'e dönüşünde, Ta-yüan'dan ve bu atlardan (6) imparatora bahsetmiştir. Nitekim sonraki tarihlerde bu atlar Çinliler tarafından satın alınmış ve ordu'da kullanılmıştır. Chang Ch'ien Ta-yüan'dan K'ang-chü'ye (7), Yüe-çi'lerin Ta-hsia'da oturduklarını haber alınca, buraya geldi. Çin imparatorunun arzu ettiği ittifakı yapabilmek için ilk fırsatta Yüe-çi kralı ile görüştü. Fakat Çin imparatorunun arzu ettiği şekilde olmadı. Chang Ch'ien'in belirttiğine göre Yüe-çi'ler kralı'nın artık "Hu (Hsiung-nu)'lardan intikam

---

3- L.Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, s. 51

4- Shih-chi'nin 123, I a'daki notların dilimize olan tercümesi için bakınız: Prof. B.Ögel, Eski Orta Asya kabileleri hakkında araştırmalar, AÜTCFD, XV, s. 276, İngilizce tercümesi; E. ZURCHER, The Yüeh-chih and Kanishka in the Chinese Sources. (Prof. A.L. Basham'ın yayınladığı "Papers on the Date of Kanishka"'nın içindedir. s. 358-361).

5- Bu günkü Fergana'dır. Güneyindeki arazide Yüe-çi'ler oturuyordu Bk. Prof. W. Eberhard, Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti, T M, VII-VIII s. 144-145

6- Çin kaynaklarındaki at cinsleri için Prof. bk. Eberhard, Çin Kaynaklarına göre Orta Asya'daki at cinsleri ve beygir yetiştirme hakkında malûmat. Ülkü, 91, s. 161-172

7- Bazen K'ang-kuo diye de yazılır. Sogdiana'nın büyük merkezlerindedir. Şimdiki Semerkand. Prof. Eberhard'ın yukarıda geçen "Çin Kaynaklarına göre". makalesi AÜTCFD, VII, s. 147. T'ang-shu'daki kayıtlar için bk: Chavannes, Documents... s. 132 v.d.

almak hissi kalmamıştı". Seyyahımız bir netice olamadan Çin'e dönmek zorunda kaldı. Nan dağları yoluyla Çin'e gitmeden önce Ch'iang'lar memleketinden geçtikten sonra, kötü şans eseri tekrar Hsiung-nu'ların eline esir düştü. Bu defa da Hsiung-nu ülkesinde beliren iç karışıklıklardan faydalanarak kurtulmayı başardı. Eski karısını da beraberinde Çin'e getirdi. İmparator, Chang-Ch'ien'i huzuruna kabul ederek, yolculuk hikâyesini, Yüe-çi'ler kralıyla olan görüşmelerini dinledi. Bu zorlu ve tehlikeli seyahatine karşılık Ta-fu'luğa yükseltildi.

Chang Chi'en'in bu seyahati Yüe-çi'lerle istenilen ittifakın yapılamamasına rağmen, birçok bakımlardan faydalı olmuştur. Zira daha önce ancak Çinli tüccarların pek doğru olmayan raporları, bu suretle Chang Ch'ien'in verdiği bilgilerle sarıh bir hale geldi. Bundan böyle Çin'e yabancı malların hangi ülkelerden geldiği ve kendi mallarının da nerelere kadar gittiği doğru bir şekilde öğrenilmiş oldu. Çin bu zamandan itibaren Hsiung-nu'lara karşı muvaffakiyetler kazandığı gibi Orta Asya siyaseti de daha faal bir hale geldi.

Chang Chi'en'in hayatı ve seyahat notlarını ihtiva eden bölümler Shih-chi ve Han-shu'da bulunmaktadır. Bu kaynaklardan tercüme edilen kısımlarla ilgili tetkiklerin başlıcaları şunlardır :

F.HİRTH; The Story of Chang K'ien, China's Pionner in Western Asia, JAOS (1917) s. 89-152. WYLİE; Western Regions, JAI (1881) s. 27 v.d. BROSSET; JA (1828) s. 418 ve (1829) s. 34 v.d. N. İAKİNİF BİÇURİN; Sobranie Svedenij o Narodach, Obitavsich v Srednej Azii ve Drevnie Vremena, Moskova- Leningrad. II, s. 264. L. WİEGER; Texte Historiques, 1. s. 408. De GROOT; Die Westlande, s. 9. v.d.

FA-HSİEN: Budizm Çin'e ilk Han devrinde girmiş olup, sonraki yüzyılda halk kütleleri tarafından kabul edilmiştir. T'o-pa'lar zamanında Çin'de resmî devlet dini haline gelmiştir. Bu suretle, dinin çıkış yeri olan Hindistan kutsal bir ülke mevkiine yükseldi. Çin ve Hindistan arasındaki mesafenin uzaklığı, tabii arızalar ve üstelik düşman halkların varlığı bu ülkeye gitmeyi engelliyordu. Fakat bazı cüretkâr kimselerin bu tehlikelere göğüs gererek yola çıktıkları görülüyor. Bunların başında ilk budist hacısı olarak niteleyeceğimiz Fa-hsien gelir. Esas ismi Kung idi. 339' da başkent Ch'ang-an'dan (8) büyük seyahatine başladı. Çin Seddinin güneyindeki Tung-huan (9)'a geldi. Tarım nehri boyunca yol alarak Wu-ki (Wu-i veya Karaşar)'ye vardı. Budizm'e ait eserlerin daha çok olduğu Yu-tien(10) Fa-hsien'in il-

---

8- Şansi'nin büyük şehirlerinden şimdiki Sian

9- Buranın önemli budist ülkelerinden olduğu son yüzyıl içinde keşfedilen vesikalardan anlaşılıyor.

Aurel Stein'in "On ancient Central Asian Tracks, London. 1933" adlı eserinde bu konuda geniş bilgi vardır.

10- Hotan. T'ang yıllığının kayıtları için bk. Chavannes, Documents, s. 125-128

gisini çeken şehir oldu. Burada bir kaç yıl kaldı. Kie-sha (11) üzerinde Hindi kuş dağlarını aşarak kutsal ülke Hindistan'a geldi. Burada bir çok budist mabetlerini dolaştı. Çin'e dönmek için Seylan adasına geçti. 414 yılında memleketi Çin'e dönmüş oldu. Fa-hsien Çin'den başlayan, Hindistan ve Seylan'a kadar olan seyahat hatıralarını Fo-kou-chi'de(12) yazdı. Bu Çin'ce eseri Samuel Beal(13), J. Legge(14) ve H. Giles(15) ayrı ayrı yayınlamışlardır.

SUNG YUN: T'o-pa'ların bir parçası olan Kuzey Wei'lerin imparatoriçesi Tai Hau (515-528) zamanında Çin, gittikçe yayılan budizme sahne olmuştu. Bu imparatoriçe ülkesi dışındaki budist dünyası ile ilgilenmekten geri kalmadı. Tai Hau, Hindistan'dan budizm'e ait eserlerin toplanması işi ile 518'de Sung Yun'u vazifelendirdi. Bu Çin'li budist hacısı aynı yıl içinde başkent Lo-yang'dan seyahatine başladı. Taklamakan Çölü'nün güneyinden, batıya giden ana yolu takip etti. Han-mo'dan 878 li batıya giderek ilk büyük durak Hotan'a geldi. Chü-kiu-po'ya vardığında seyahatinin ikinci yılıydı. Budist hacısı Sung Yun burasını tasvir ederken halkın dağlarda oturduğunu, giyimleri ve dillerinin Hotan'lularinkine benzediğine işaret eder(16). Han-pan-to'ya da uğrayarak batı istikametinde altı gün gitti. Tsun-ling dağlarını zorlukla geçti. Kiueh-yu geride bırakıldıktan sonra, soğuk olduğunu zikrettiği Puhho-i dağlarında yoluna devam etti. Bu bölgenin güney taraflarında da büyük karlı (17) dağların varlığından bizi haberdar ediyor.

Sung Yun Çin takviminin ilk onuncu yılının onuncu ayında Ye-ta (18)'ların memleketine geldi. Onun bu halk için verdiği bilgiler,sonradan Bizans, Ermeni, İslâm müverrihlerinin gibi önemli sayılır. 420 yılında Ye-ta'ların hükümdarı Mihirakula (19) ile görüştü. Döndüğünde geçtiği Karaşar ve Hotan'dan

11- Kaşgâr. Hotan ve Kuça'dan gelen yolların birleştiği vardır.

12- "Budist memleketlerine dair raporlar" manasına gelir.

13- Buddhist Records of the Western World. London, 1884 (ikince defa; 1906)

14- A Record of Buddhistic Kingdoms; Being an Account by the Chinese Monk Fa-Hien of his Travels in India and Ceylon (A.D. 399-414).

15- Travels, or Record of the Buddhistic Kingdoms, 1956.

16- Bu şehir Hotandan Kaşgâr'a giden yol üzerindedir. Hotan'a uzaklığı 1000 li'dir. Bk. Prof. Eberhard a. g. m. T M VII-VIII.

17- Po-ho'da deniliyor. Bu günkü Wahan'dır. Pamir, Badahşan, Huttal ve Uddiyana ile komşudur. 727 yılında yine bir budist hacısı olan Hui-ch'ao buradan geçmişti.

18- Eftalit veya Akhunlardır. Bunlara dair Çin kaynaklarındaki malzemeyi "Études sur l'Asie Central, d'après les historiens Chinois" isimli makalesinde E. Specht zikretmiştir. (J. A. 1883) Diğer tetkikler ise şunlardır; F. ALTHEIM, Geschichte der Hunnen, II, Berlin, 1969, Drouin; Mémoires sur les Huns-Ephthalites. Le Muséon XIV. GHÏRSHMAN; Les Chionites -Hephthalites, Kahire. 1948, Upendra THAKUR; The Hunas in India, Varanasi, 1967.

19- Toraman'dan sonra Ye-ta hükümdarlığını yapmıştır. Saltanat seneleri hadiseleri için bk; THAKUR, The Hunas in India. V. bölüm s. 132-186. Yine aynı yazar Mihirakula, the Hunas. Journal Indian History (1967); Prof NARAÏN. Later Indo-Scythians s. 254-258. Sung Yun'dan sonra Mihirakula'dan Gollas ismi ile bahseden batılı yazar Cosmos Indikopleustes'dir. Bk. A. Stein, Topographia Christiana of Kosmos I A, XXXIV (1905) s. 80-81.

başka Buhara'nın da Ye-ta'lara bağlı olduğunu söylemektedir. Afganistan'daki Kandehar'da oturan kralın T'ê-le "tegin" ünvanını taşıdığını ayrıca kaydetmektedir. Hindistan'a ve budizm'e ait bir çok bilgi ve kutsal kitaplarla 521 yılında Çin'e dönerek bu önemli seyahatini bitirmiş oldu. Sung Yun'un seyahat hatıraları Samuel Beal (20) ve bir kısmını da E. Chavannes (21) yayınladılar.

HSÜAN TSANG :

Seyyahlardan, İbn Battuta ve Marco Polo hariç tutulursa, altı yedi asır önce Hsüan Tsang'ın seyahat notları Orta Asya tarihi için fevkâlede önemli sayılır. Bu meşhur Çin'li budist hacısı 629-645 yılları arasında Türkistan'ı, Maverünnehr'i, Hindistanı gezdi (22). Onun bu mühim seyahati talebesi Huei -li tarafından kaleme alınmış ve Yen-Ts'ung'da 688 yılına kadar devam ettirmiştir (23). Eser on bölümdür. İlk beş bölüm seyahatinin Çin'e dönüşünü ihtiva eder. St. Julien fransızca, Samuel Beal ise İngilizce tercümesini yapmışlardır. Hsüan Tsang'ın bizzat kendisi tarafından yazılan "Si-yu-ki"si vardır. Orta Asya tarihi ve coğrafyası bakımından önemlidir. (24).

Hsüan Tsang'ın yukarıda zikrettiğimiz Huei-li'nin yazdığı biyografisini X. asırda Uygurca'ya Singku Seli Tutung çevirmiştir. 1932 yılına kadar ilim âlemince meçhul tercüme, Avrupalı ve Çinli şahısların elinde parçalar halinde geçmiş ve Pekin Milli Kütüphanesine getirilmişti. Alman tükologlarından A. von Gabain vasıtasıyla ilim âlemine tanıtılmıştır. Turfan şehrinde bulunan diğer parçaları ise Fransa'da Guimet Müzesi'ne gönderilmiştir (25).

Hsüan Tsang'ın seyahat notları ve hayatına dair tetkik ve neşirlere gelince; Biyografisi; Stanislas Julien, *Historie de la vie de Hiouen-Tchang*, Paris 1853. Samuel Beal, *Life of Hiuen-tsiang*, London 1911. Seyahatnamesi: Stanislas Jülien, *Si-yu-ki, Mémoires sur les contrées Occidentales*, Paris 1858. Samuel Beal, *Buddhist Records of the Western World*. London 1884; iki cilttir. Son olarak Japonya'da Kyoto Üniversitesi (26) tarafından neşredilmiştir. Hsüan Tsang'la ilgili diğer tetkik ise E. Chavannes (27), D'Eckstein (28), Nazmiye

20- *Buddhist records of Western World* I. cildin giriş kısmı. XV-XVII ve XXXIV-VI ikinci neşri; *Travels of Fah-hian and Sung-yun, Buddhist Pilgrims, from China to India* (400 A. D and 518 A.D)

21- *Voyages de Song Yun dans l'Uddiyana et le Gandhara*, *Bulletin de l'école Française Extrême Orient* 1903.

22- Seyahatına dair bilgileri özet olarak inde aşağıda zikredilecektir

23- Chavannes, *Documents...*, s. 193; A.von Gabain, *Hüen Tsangs tercüme-i hali'nin Uygurca tercümesi* T M, V (1935) s. 332

24- Bk. St. Julien; *Memoires.....* ve S. Beal *Buddhist Records....*

25- Daha etraflı malûmat A. van Gabain 'in not 23'deki makalesi.

26- Hsüan Chwang, *Record of Western Countries*.

27- *Documents....*, s. 193-197'de "Extraits de la vie et de mémoires de Hiouen Tsangs"

28- *Memoires sur les Contrées* J A (1857) s. 475-552.

Togan (29), Watters (30), B.D. Mirchandani (31)' ye aittir.

Hsüan Tsang'ın Türkistan, Maveraünnehr ve Hindistan Seyahati :

Hsüan Tsang 629'da Çin başkenti Çang-an'dan hareket etti ve Kansu'ya geldi. Meşhur Yü-men geçidini geçti. Çin Seddi'nin uzandığı bu sahalara umumiyetle Göktürk-Çin hududunu teşkil ediyordu. Tung-huan'ın batısındaki Hu-la (Bulungur) nehri kenarındaki Ju-min-huan yoluyla, I-wu (Hami)'ya vardı. I-wu'lar budisttiler. Seyyahımız burada bir manastırda misafir kaldı. I-wu'dan sonra yine çölün kuzeyini takip etti. Yolu Kao-ch'ang krallığının başkenti Ho-ço (Turfan) 'dan geçiyordu. Şehrin hükümdarı, büyük memurları, rahipleri ve ahalisi tarafından karşılandı. Hükümdarın devamlı ısrarlarını kıramıyarak bir ay Ho-ço'da kaldı. Bu zaman zarfında Budizm'e ait konferanslar verdi. Söylediğine göre hükümdar ve ihtiyar annesi onu dinlemeye geliyordu. Seyyah buradan ayrılırken kral, yanına bir çok muhafızlar ve ayrıca geçeceği yol üzerindeki krallara ve hanlara, kendisini tanıtan ve tavsiye eden mektuplar verdi. Bir tanesi de Göktürk hakani T'ong Yabgu' (612-630) ya yazılmıştı. Turfan'dan sonra ilk geldiği şehir Karaşar'dı. Hsüan Tsang Karaşar'lıların iyi giyindiklerini ve ziraatla uğraştıklarını zikrediyor. Bundan sonra Kuça'ya vardı. Burada da ziraat yapılıyor ve meyva yetiştiriliyordu. Ahalisi zarif ve gayet güzel musikî âletleri çalıyordu. Buda'ya ait bir çok manastırları ve bunlarda da ayini idare eden beş bine yakın rahip vardı. Kuça'da gezintileri esnasında geçtiği bir caddede, her iki tarafında Buda'nın heykelleri sıralanmıştı. İki ay kaldıktan sonra Kuça'dan ayrılarak Aksu istikametine yöneldi. Onu uğurlayanlar arasında bizzat Kuça kralı da vardı. Yolda seyyahımız tehlike ile karşılaştı. Göktürk'lere mensup iki bin civarında at hırsızları, bastıkları bir kervandan elde ettikleri erzak ve malları taksim edememe yüzünden birbirlerine girmişlerdi. Ki bu sırada Hsüan Tsang onları görmüştü. 600 li'lik bir çöl geçilerek Aksu krallığı topraklarına ayak bastı. Kuzey-batı'da Bedel Geçidi aşılırken on bir arkadaşı ve bir çok at kaza sonunda kaybedildi. Dağlık arazi terkedildikten sonra, çevresi 14-15 li olan Thsing-ci (Isığ Göl) gölüne geldi. Bu gölün kuzey-batı sahilini takip ederek Suyab (Tokmak) ile Talas Nehri arasındaki bir yerde Batı Göktürk hakani T'ong Yabgu ile karşılaştı. Hsüan Tsang bu hususta şunları yazıyor (32) :

“Bu barbarların atları fevkalâde çoktur. Han yeşil bir elbise giymişti saçları tam olarak görülüyordu. Yalnız on kademe uzunluğunda ipekten bir şerit alınının etrafını birkaç defa sardıktan sonara arkaya doğru sarkmıştı.

29- “Peygamber'in zamanında Şarkî ve garbî Türkistan'ı ziyaret eden Çinli budist rahibi Hüen Çang'ın bu ülkelerin siyasi ve dinî hayatına ait kayıtları” için, bk. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV (1964) Kısım 1-2 s. 21-57.

30- On Yuang Chwang's Travels in India, 629-645 A.D, RAS serisinden, 1904-1905. Hindistan'da aynı eser tekrar neşredildi. Bk; On Yuan Chwang's Travels in India (ed. T.W. RHYS DAVİDS- S.W. BUSHHELL), N. Delhi, 1961. 357 s. + 1 Harita.

31- On Hiuen Tsang's Travels in Baluchistao J I H 45 (1967) s. 309-356 ve ayrıca Sind and the White Huns and indentefecations of Hiuen Tsang's Sintu Kingdoms, Asiatic Society of Bombay (JRAS) 39/40 (1964-1965) s. 61-94.

32- Nazmiye Togan a.g.m. s. 31

Berberinde ikiyüz kadar subay vardı. Bunlar ellerinde uzun mızraklar ve bayraklar, nizamî yaylar taşıyorlardı. Bunlar o kadar kalabalıktı ki uzandıkları saha gözle görülmezdi.” Yine sözlerine devam ederek, T’ong Yabgu ile geçen konuşmayı naklediyor.

“Üstad, bir kaç zaman için benimle yaşamak istermisin. İki üç gün sonra tekrar geleceğim. Benim büyük subaylarımdan biri olan Ta-mo-cihi (Tamgacı) ile beraber benim karargâhıma gidip beklersiniz. Ben onu size rehberlik etmek ve huzur, istirahatınızı yerine getirsin diye vazifelendirdim.”

Hsüan Tsang T’ong Yabgu’yu üç gün karargâhta bekledi. Han’da bu müddet sonunda geri döndü. Sonra onu huzuruna kabul etti. Verilen ziyafette Hsüan Tsang gayet itibar gördü. Bir çok defalar konuştu. T’ong Yabgu’ya Budizm hakkında bilgi verdi. Hindistan’a gitmek arzusun söylediğinde, T’ong Yabgu seyahatımızın yanlarında kalmasını istedi. 630 senesinde T’ong Yabgu Hsüan Tsang’ı bizzat Talas istikametine uğurladı. Binyul, Akşehir, Taşkent, Buhara, Semerkant ve Keş’den Toharistan’a gitti. Tirmiz, Şu-men (Duşenbe), Huttelan’dan, bir zamanlar Kuşan ve Akhun’ların önemli merkezlerinden Kunduz’a (33) vardı. Bu havalı T’ong Yabgu’nun oğlu Tardu Şad tarafından idare ediliyordu. Aynı zamanda Hsüan Tsang’ın buraya gelirken uğradığı Qoço kralının kardeşi ile evli idi. Tardu Şad ve Kunduz’un ileri gelen din adamlarıyla görüştü. İndus vadisine doğru yol aldı. Hindistan’ın bir çok önemli budist mabetlerini gördükten sonra Çin’e dönmek için hazırlandı. Kaşgar’a giderken tasvir ettiği halklar ve yerler enterasandır. Hi-mo-ta-lo’yu(34) tasvir ederken “Bu Toharistan’ın bir kısmıdır. Bunların örf ve adetleri Gök-türk’lerinki ile (35) birdir. Yalnız evli kadınların elbiseleri farklıdır. Baş örtüsü üç kademe yüksekliğinde bir ağaç boynuz üzerinde bağlanır”,. diyor.

Hsüan Tsang Pamir plâtosunu geçerek Kaşgar’a geldi. Çin’e giden güney ana yolunu takip ederek on dört yıllık seyahati sonunda, 645’de memleketine dönmüş oldu.

33- Bu civarda Bağlan’a bağlı Surkh Kotal, Kuşanların bir çok abidelerle süsledikleri mevkidir. Fransız Arkeoloji Enstitüsünün yaptığı kazılar bölgenin tarihi bakımından değerini ortaya koymuştur. Bk. J. HACKIN Nouvelles Recherches Archeologiques a Begram. MDFAFA XI, Paris 1954. R. GHİRSHMAN, Bégram, Recherches Archeologique et Historique sur les Kouchans, Kahire 1946. SCHULUMBERGER-, Le Tempe de Surkh-Kotal J A (1952)-54-55. Ahmed Ali Kühzad, Surh Kotal, Kabil, 1323. “Encûmen-i Tarih-i Afganistan” neşri.

34- İslâm yazarlarının yanlış olarak Haytal diye adlandırdıkları Eftalitlerin yaşadığı ülkenin ismidir. Afganistan’daki Kökçe nehrinin sağ kol üzerindeki Yeftal’dır. Marquart ve Prof. Togan’a göre kelime Ebtal’ın sanskritleşmiş şeklidir. Hi-ma:kar, ta-lo: aşağı demektir. Düzgün bir mana verildiğinde “Karlı dağın eteklerinde oturan kavim” manasına gelir.

(35- Nazmiye Togan, a.g.m, s. 52